

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRLOGI

ÁJINIYAZ ATÍNDAG'Í NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ
INSTITUTÍ

Ximiya-biologiya fakulteti

Botanika, ekologiya hám onı oqıtıw metodikası kafedrası
5110400-biologiya oqıtıw metodikası tálim baǵdarı
4-kurs talabası Amaniyazov Íslambek Polatovichtın`

PITKERIW QÁNIGELIK JUMÍSÍ

**TEMA: «*Dekorativ sho`p deneli o`simliklerdin`
biomorfoloǵiyalıq o`zgesheliklerin ha`m olardın`
a`hmiyetin mektep oqıwshılarına u`yretiw usılları*»**

İlimiy basshısı b.i.k., dots.:

O.Темирбеков

Kafedra baslıfı b.i.k., dots.:

F.Otenova

Pitkeriw qánigelik jumısı Botanika, ekologiya hám onı oqıtıw metodikası kafedrasınıń
2019jıl _____ májilisinde qaralıp, №__ protokol menen qorawga ruxsat berildi.

Nókis-2019

MAZMUNÍ

KİRİSİW	3
I-BAP Qaraqalpaqstan Respublikasının` fizikalıq- geografıyalıq sharayatı. ----	
1.1.U`stirttin` Qaraqalpaqstan bo`limi -----	
1.2. Qızılqumnın` Qaraqalpaqstan bo`limi -----	
1.3. A`miwda`ryanın` quyay alabı (del`tası) -----	
II-BAP.Dekorativ o`simliklerdin` kelip shıg`ıwı ha`m onı ma`deniylestiriw tarixı -----	
III- BAP. Dekorativ o`simliklerdi qollanıw -----	
IV- BAP. Sho`p deneli dekoraiiv o`simlikler -----	
4.1. Aborigen dekorativ o`simlikler, olardın` biomorfologiyalıq o`zgeshelikleri -----	
4.2. Adventiv dekorativ o`simlikler, olardın` biomorfologiyalıq o`zgeshelikleri -----	
V- BAP. Mektep oqıwshılarına dekorativ sho`p deneli o`simliklerdin` biomorfologiyalıq o`zgesheliklerin ha`m olardın` a`hmiyetin u`yretiw usılları -----	
JUWMAQLAW -----	
ÓMÍR QÁWÍPSÍZLÍGÍ	
PAYDALANILGAN ÁDEBÍYATLAR	

Watanimizdin` keleshegi, xalqimizdin` erten`gi kuni, milletimizdin` ja`ha`n sherikligidegi abiray – itibari en` da`slep perzenlerimizdin` o`nip - o`sip, ulg`ayip, qanday insan bolip o`mirge kirip bariwina baylanisli. Biz bunday o`tkir haqiqatliqti hesh qashan umitpawimiz kerek.

Ўзбекистан Республикасиниг Birinshi Prezidenti Islam Karimov

Kirisiw.

O`zbekstan Respublikasınin` Birinshi Prezidenti Islam Karimovtin` barkamal a`wladti ta`rbiyalap jetistiriw haqqında joqari arziw – a`rmanlari miynetlerinde, bayanatlarında aniq ko`rsetilgen edi. Misali; «Ha`r kim teren` tiyanaqli bilimsiz, aldimizda turg`an waziypalardi orinlaw mu`mkin emesligin, jumista alg`a ilgerlew mu`mkin emesligin aniq tu`sinbegi lazim» degen edi 1988-jili Qashqadar`ya walayatında islegen waqtında.[2].

Sog`an tiykarlanip O`zbekistan Respublikasınin` Birinshi Prezidenti I. Karimov Oliy Ma`jilistin` IX-sessiyasında g`a`rezsizlik jillari bilimlendiriw tarawında erisilgen na`tiyjelerge kritikaliq baha berip, kadrlar tayarlaw sistemasında tupten o`zgertiw kerekligin tiykarlap, o`z so`zin teren` ma`nide «Barkamol avlod – Uzbekiston taraqiyotining paydevari» dep atadi.

En` a`hmiyetlisi usi tariyxii sessiyada Kadrlar tayarlawdin` milliy da`stu`ri ha`m Kadrlar tayarlawdin` milliy modeli usinildi.

Oliy Majilistin` XIV-sessiyasında Prezidentimiz Kadrlar tayarlawdin` a`hmiyetine ja`ne de toqtp bunday dedi: «Biz aldimizg`a qanday waziypa qoymayiq, qanday mashqalanin` sheshiliw za`ru`ryati tuwilmasin, ga`ptin` aqir-aqibetinde, ba`ribir kadrlarg`a ha`m ja`ne de kadrlarg`a barip taqala beredi. Hesh ekilenbesten aytiwimiz mu`mkin, bizin` keleshegimiz, ma`mleketimizdin` keleshegi ornimizg`a kim keliwine yamasa basqasha aytqanda, qanday kadrlar tayarlawimizg`a baylanisli»[3].

O'zbekstan Respublikasining Birinshi Prezidenti Islam Karimovning «Uzbekiston XXI asr bosaq'asida xavfzilikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqiet kafolatlari» degen kitabining juwmag'inda jazadi – «Farzantlarimiz, kelajak avlodlar bizdan shu ulkani, shu muhaddas zaminni yana ham boy, kuchli va qudratli holatda qabul qilib olishlari uchun, biz buyuk ajdodlarimizga nisbatan qanday minnatdorchilik tuyg'ularni his etayotgan bwl sak, ug'ul qizlarimiz, kelajak avlodlar ham bizga nisbatan shunday minnatdorchilik tuyg'ularini his etishlari uchun lozim bwl gan hamma ishni qilish – bizning fuqoralik burchimizdir»[1].

Temanig aktualligi: Paytaxtimiz No'kis qalasining ko'shelerinin xosh ta'biyatli bolıwı ko'she boylarina ,skver ha'm parklerge egiletug'in terekler, putalar ha'm ot-sho'p o'simliklerge baylanıslı.

Jasıl o'simlikler qalamızdı go'zzal ko'riniske engiziw menen birge, olar atmosferanı kislorod penen bayıtıp otıradı.Olar qala ko'shelerinde avtomobillerden shıg'atug'un, sanaat pechlerinen shıg'atug'un gazlardı , shan'lardı sorıp hawanı tazalap turadı.

Sulıw ko'riniske iye bolg'an, gu'li ha'm japıraqları a'jayıp ha'r qıylı ren'degi, adamdı o'zine tartıp turatug'un o'simliklerdi *dekorativ* o'simlikler dep ataydı. Dekorativ so'zi frantsuz so'zi bolıp, decorativus- bezewshi, ziyet, ko'rinis degendi an'latadı.

Dekorativ o'simlikler o'zlerinin biologiyalıq qa'siyetleri ha'm agrotexnikalıq talaplarına qaray birneshe toparlarg'a-bir jıllıq, eki jıllıq, ko'p jıllıq, terekler, putalar, sho'p denelilerge bo'linedi.

Dekorativ o'simliklerge paydalı o'simlikler toparına tiyisli ko'p g'ana tu'rler kiredi. Adam jasaytug'un jaylardı gu'lsiz ko' aldın'a keltirip bolmaydı. Dekorativ o'simlikler arasında dem alıp sharshag'anın shıg'arg'an adamlarda nerv sistemasının qozıwı pa'seyedi, stress halatı jog'alıp, tirishilik ta'shwishlerine qaytadan aktiv tu'rde kirisip kete beredi.

Jumistig makseti: Usınday qa'siyetlerin esapqa alıp, tuwılg'an ana jurtımız ha'm go'zzal No'kis qalamızdın elede go'zzal ma'kang'a aylanıwı ushın usı temadag'ı jumıstı orınlaudı maqset ettik.

Jumistig uaziypalari:Bul maqsetke jetiwde to`mendegi waziypalardı belgiledik:

- 1). Dekorativ o`simliklerdin` kelip shıg`ıwı ha`m onı ma`deniylestiriw tarixın u`yreniw,
- 2). Aborigen dekorativ o`simlikler, olardıń biomorfologiyalıq o`zgeshelikleri
- 3). Adventiv dekorativ o`simlikler, olardıń biomorfologiyalıq o`zgeshelikleri
- 4) Mektep oqıwshılarına dekorativ sho`p deneli o`simliklerdin` biomorfologiyalıq o`zgesheliklerin ha`m olardıń a`hmiyetin u`yretiw usılları
- 5). Dekorativ o`simliklerdi qollanıw.

Temanı orınlawda qollanilatug`ın usıllar: Bakalavr pitkeriw qa`nigelik jumısın orınlawda İ. Beydemannın` «Metodika izucheniya fenologii rasteniy i rastitel`nıx soobshestv» (1974), İ. G. Serebryakovtıń «Morfologiya vegetativnıx organov vısshix rasteniy» (1952), Al.A. Feodorov ham basqalardıń «Atlas po opisatel`noy morfologii vısshix rasteniy» (1956; 1962), B.N. Golovkin, L.,A.,Kitaeva, E.,P.,Nemchenkolardıń Dekorativnıe rasteniya SSSR (1986) degen miynetlerinen ha`m jergilikliil impazlarımız prof.S.E.Erejepovtıń, B.Sh.Sherbaevtıń, U.Turemuratovtıń B.Saribaevtıń A.Baxievtıń ha`m basqada florist botanik ilimpazlardıń ilimiy miynetlerinen paydalandaq

Jumistin axmiyeti: Respublikamızdın` qala ha`m awılları jan`a imaratlar menen ku`n sayın ko`rkine ko`rk qosıp sulıwlanıp barmaqta. Bull sulıwlıqtı elede go`zzal etiw ushın ko`she boylarına sa`nli o`simliklerdi egiw a`hmiyetli orında turadı. Bull mashqalanı sheshiwde biz qolg`a alg`an bul jumıs belgili orındı iyeleydi.Sebebi qala ko`shelerindegi gazonlardı sho`p deneli dekorativ o`simliklersiz ko`z aldına keltiriw mu`mkin emes. Sog`an baylanıslı, biz qolg`a alg`an bull «Dekorativ sho`p deneli o`simliklerdin` biomorfologiyalıq o`zgesheliklerin ha`m olardıń a`hmiyetin mektep oqıwshılarına u`yretiw usılları» degen jumıs ilimiy ha`m a`meliy a`hmiyetke iye.

I-BAP. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń fizikalıq-geografiyalıq sharaytı.

Qaraqalpaqstan aymag'ı botanikalıq geografiyası rayon boyınsha to'mendegishe bo'lingen. Ustrtin` Qaraqalpaqstan bo'limi, Qızılqumnın` Qaraqalpaqstan bo'limi ha'm Amiwda`r`yanın` alabı. Biz to'mendeusı tiykarg'ı u`sh rayong`a sıpatlama beremiz.

1.1.Ustirttin` Qarakalpaqstan bo'limi.

Bull rayon Shıg'ıstan Aral ten'izi, Tu`slik shıg'ısta Qon`ırat rayonu, Tu`rkmenistan, arqada Qazaqstan, batısta Kaspiy menen shegaralang`an. 7million gektar jerdi iyeleydi.Usturt platosı Aral ten`izinen ha'm A`miwda`r`ya quyarlıg`ına tik tu`sip turg`an janbawırdan ibart. Ustirttin` biyikligi ten`iz betinen 100-300 metr ba`lentlikte. Ustirt kewip quwrag`an ko`ller, taqırlar, Sam dep atalg`an qum, Aspantay shorlıg'ı, Barsakelmes kebirligi, Qarabawır to`beligi ha'm basqalar jaylasqan.

Ustirttin` ta`biyatı keskin kontinental` jazda ıssı, qısta suwıq boladı. Ustirtte udayı ku`shli samal bolıp, onın` tezligi 2000m/sek., jetedi.

Usturttin` arqasında suwıqsız ku`nnin` uzaqlıg'ı 155-156 ku`nge sozılsa, tu`slik bo`leginde 186 ku`nge shekem baradı. Ustrt platosında atmosferadan tu`setug`ın ıg`allılıq 120mm bolıp, tiykarınan gu`zde ha'm ba`ha`rde ko`p jawadı.Ustyurtte jer astı suwları suw menen ta`miynlewdig'ı deregi esaplanadı. Suw 6-20 metr teren`likten qudıqlardan shıg`arılıp qollanıladı. Bull qudıq suwlarının` ha`mmesi dushshı bolmasa da ayırım jerlerde ishiwge jaramlı qudıqlar ushırasadı.

1.2. Qızılqumnın` Qaraqalpaqstan bo'limi

Bull fizikalıq-geografiyalıq rayon Arqa-batıs Qızılqum dep atalıp, 3,5 million gektarg`a iye boladı. Bull rayon Arqada Aral ten'izi menen, Arqa-shıg'ısta Qazaqstan ha'm O`zbekstan menen, tu`slikte ha'm Tu`slik-batısta A`miwdar`ya alabı, Batısta A`miwdar`ya del`tası menen shegaralgan. Bull rayon ko`pshilik jerlerde o`rkeshlengen qumlardan ibarat. Onda ayırım jerlerde to`beshikler jaylasqan (misalıBeltaw). Olardın` biyikligi ten`iz betinen 70-80 metrden aspaydı. Qızılqumnıo`pshilik maydanı Jan`adar`yanın` eski an`g`arı iyeleydi. Ko`pshilik maydanda o`simlikler o`spegen mayda taslar menen

jabilg`an taslıqlar iyeleydi. Tu`slik shıg`ısta Sultanuayıs (Qara tau) dizbegi jaylasqan. Onın` biyikligi 485m. Nuratau Sultanuayıs tau (Qaratau) ayemgi polezoy porodsına jatadı. Ol jerdin` topırag`ı qumshawıt topıraq ha`m taslaqlı. Bull jerde suw 6-60 metr teren`likte jaylasqan. Qızılqum jaylawların o`nimli paydalanıw maqsetinde ju`zlegen artezian qudıqlar qazılğ`an. Bul artezian qudıqlardıń ko`pshiligi dushshı suw. Dushshı suw zapasının` ko`p bolıwı bull jerde jazı-qısı sharwanın` jaylasıp, ha`tteki ma`deniy daqıllardı egip alıw imkaniyatın beredi. Bull jerdiatı qurg`aq, keskin kontinental`. Chaban qazg`an metiostantsiyasının` mag`lıwmatına qarag`anda bull jerde jıl boylıq ıssılıq 10-12 s quraydı. Oqarı ıssılıq jazda +41,5 + 45Sg`a jetip, qısta -22 -28S nı quraydı. Bull jerden Arikatikadan esken suwıq samal irkilmey keliw mu`mkinshiligine iye bolg`anlıqtan qısı suwıq boladı. Jerdin` qar menen qaplanıw waqtı 8-22 ku`ndi quraydı. Da`slepkei qar Oktyabr`- Noyabrde jawıp en` keyingi qar may aylarında da boladı. Bull jerde jıllı ku`nler 107-180 ku`ndi quraydı. Jawın shashının` mug`darı Ustirtke qarag`anda bir qansha ko`birek, jılına 67-135 mm boladı. Bull territoiya , topıraq geografıyalıq rayonlasıw boyınsha qum, sur tpıraq ha`m sur guren topıraqlarg`a bo`linedi.

1.3. A`miwda`r`yanın` quyar alabı.

Bull aymaq arqada Aral ten`izi menen, Batısta Ustirt penen, tu`slik batısta Tu`rkmenstan respublikası menen shegaralg`an. Bull rayon bir tegis Aral ten`izi ta`repinen azg`ana qıya jaylasqan, qalg`anı suwg`arılatug`ın eski ha`m jan`a kanallar menen tiliklengen.

Bull rayon geomorfologiyalıq jaqtan ekige bo`lingen ko`ller, tog`aylıqlar menen ba`nt bolg`an egiske jaramsız territoriya, einshisi egislik jerler. Egislik jerlerden paxta ham salı atızları awıl xojalıg`ının` basqa o`nimlerinen mal sharwashılıg`ı belgili orındı iyeleydi. Bul territoriyada onsha biyik bolmag`an to`beshikler Qusqanataw, Qrantaw jaylasqan.

Bull aymaqtın` tiykarg`ı suw deregi jer astı suwları ha`m jer u`sti suwları esaplanadı. Bull aymaqta dar`yanın` shep jag`asında buring`ı Lenin atındag`ı kanal, Rawshan kanalı, on` ta`repinde Qızketken kanalları jaylasqan. Jer

astı suwları 2-6 metr teren`likte jaylasqan. Jer astı suwlarının` jer betine jaqın jaylasıwı awıl-xojalıq eginlerinin` rawajlanıwına kerı ta`sir etpekte, sog`an baylanıslı jer astı suwlarının` qa`ddin pa`seytiw boyınsha ha`r qıylı qurılıs isleri alıp barıldı, a`sirese izeykesh qazıw isleri.

Amiudar`ya alabı keskin kontinental` klimatqa iye. Jazı uzaq, qurg`aq, arqanın` samalı ta`sirinde suwıq bolıp keledi.

Shımbay metiostantsiyasının` ko`rsetiwinshe hawanın` ortasha jılıw temperaturası 8,5-11,8 quraydı. Joqarı temperatura 42,1 iyul` ayında ko`ringen. En` suwıq temperatura yanvar`da 26,7 ko`riledi. Da`slepkei kırıw oktyabr`de bolıp en` keyingi suwıq aprelda o`tedi. Bull aymaqta jil boylıq ıg`allıq ortasha 1000,7 mm di quraydı. Ig`allıqtın` basım ko`pshilig ba`ha`r aylarında tuwrı keledi. Topıraqtag`ı qumlu ha`m qumshauıt azıqlıq elementlerge jarlı. Bul topıraqlarda toparaqtın` duzlılıg`ı suwg`arıw jiyiligine baylanıslı o`zgerip otıradı.

A`miwda`r`ya alabında duzlı kebirler ushırasıp olar anag`urlım ken` maydandı iyeleydi. Bunday kebirlerdin` o`zine xarakterli o`simlikler bolıp, olar kebirdegi duzlardıń basqa jaqlarg`a tarqlımay turıwına ta`sirin tiygizedi. Bunday o`simliklerge ha`r qıylı sora tu`rleri, aqbas, qarabaraq, kermek ha`m basqalardı atap o`tsek boladı. Keyingi meksikadan keltirilip introduktsiyalanıp atırg`an masaqlı distixlis Osimliginin` duzlı kebirlerdin` azayıwına tasir etiwine u`lken u`mit penen ku`tpektemiz.

Solay etip, Qaraqalpaqstan aymag`ının` jaylasıwı onın` topıraq klimatı jag`dayı, sho`listan o`simligin` o`siwi ha`m rawajlanıwı ushın, qolaylı tabiyatqa iye.

II- BAP. Dekorativ o`simliklerdin` kelip shıg`ıwı ha`m onı ma`deniylestiriw tarixı

Бизи4 елимизде 5симликлер интродукциясі 1йемги 7а3ітлардан я2нй адамлард4 дийханшлі3 пенен шу2іллана басла2ан 7а3тінан баслан2ан. Ілимпазлард4 к5рсети7и

бойынша дийханшліз е4 д1слеп Орта Азияда, Т1жикистан, %збекстан, №араЗалпаЗстан 81м Т6ркменстан айма2нда пайда бол2ан. Кейин ала бизи4 эрамиздан бурин21 VI-V-ми4 жл бурн Закавказия2а 81зирги Грузия, Армения 81м Азербайжан территорияларна тарЗал2ан. Бизи4 эрамиздан бурин21 IV-III-ми4 жл бурн дийханшліз Волгані4 т5менги а2ісі, Кубанда, Дунай 81м Дон даряларі бойларна тарЗал2ан. Орта Россия2а дийханшліз бизи4 эрамизді4 басларнда АрЗа Россия2а бизи4 эрамизді4 X- XI-1сирлеринде пайда бол2ан.

К5пшилик а7л хожаліз егинлерини4 е4 ба8алі сортларі биз жайласЗан Орта Азиядан шіЗЗан. М1селен, Орта Азия, А72анстан, Іран, Т6ркиядан жумсаЗ бийдай, басЗада д1нли 5симликлер, мий7е а2ашларі келип шіЗті. Европані4 Т6слик Ші2ісінан сулі, арпа 81м басЗада егинлер, Закавказеден-Грузиядан бийдайді4 бир Занша т6рлери пайда болді. Орта Азия, №ірім, Кавказ то2айларнда жабайі ж6зим, 1нжир, анар уш1расаді.

*1зирги 7аЗітларі бизи4 елимиз территорияснда жигирма ми4нан аслам мідений 81м жабайі 5симликлерди4 5сету2іні белгили. Соларді4 qt ми4 т6ри жергиликли 5симликлер есапланаді. Жабайі 5симликлерди4 араснда жбд1 жаЗсі хожаліз 18имийетке ийе бол2ан 5симликлер уш1расаді. *1зирги е4 жаЗсі бийдай, арпа 81м сулі т6рлери Орта Азия 81м Закавказеден интродукциялан2ан болп, оларді4 жа4а жаса7 шараятна байланіслі таза т6р формаларі, таза сортларі жбзеге келди. Бул таза т6р формаларі 81зир белгили территорияларда егилип жаЗсі 5ним бермекте. Інтродукция тарийхі 81м оні4 ра7ажлані7і бурин21 П6ткил союзліз дийханшліз институтіні4 (ВІР) ш5лкемлестири7ине

байланисли. Ол 1926-жılı шлкелестирилди. Бул институт мідений 5симликлерди тарзали бойнша, оларди келип шіи 81м кбейин бйрени бойнша илим изертле экспедицияларін шлкелестирди. Бул экспедицияларди шлкелестиріши уллі илимпаз академик Н.І Вавилов болди. Оні шлкелестирген кпшилик экспедицияларі Орта Азия аймаина баішланан еди. Хорезм 81м Бухара 7алаятна шлкелестирген экспедиция 1500 тбр 5симликти жйнаді. Орта жер теізи аймаина шлкелестирілген экспедиция 12 мід тбр 5симликти жйнаді. Батіс №итайа шлкелестирілген экспедиция т мід тбр 5симликти жйнаді. Кейин ала академик Жуковский тірепинен уза мбдетке киши Азия аймаина (1925-1928 жыл) экспедиция шлкелестиріліп қо мідә жаін 5симлик пенен танісіп 5симликлер фондін таіда байтт. М Букаев 81м Букаева тірепинен Тбслик Америкаа кейин Орта Америкаа экспедиция шлкелестирилди. Бул экспедициялар нітийжесинде кп 2ана дінли 5симликлер, мийе бериши 5симликлер, эфир майлі 81м май бериши 5симликлер бйренилди. Профессор Синская тірепинен Японияа экспедиция шлкелестиріліп кп 2ана жабай флораа тийисли интродукцияланп, міденийлестиріліп атіран 5симлик тбрлери жйналди. Японияа кейин Швиков тірепинен таіда экспедиция шлкелестиріліп, бурінзі экспедиция материалларі таіда толізітірлді.

Солай етип, академик Н. І. Вавилов тірепинен ктерілген баслама даам етип, 81зир дунья жбзи 5симликлери бойнша коллекция жйналп дуньядаі е блкен коллекция дірежесине жетти. Ондаі жілан коллекциясі избе-излик пенен Зайта егилип оні биологиясі бйренилмекте. Коллекцияліз сортларди сіртзі орталіз

жағдайына, топырақта 81м басқада факторларға бейімдесуін бейрени жумісларын алып бармақта. Бул жуміслар илимпазларға таза селекциялы сортларды бизі елимизде интродукциялы мүмкиншиликлерин бейрениге жірдем етеди.

%симликлер интродукциясы бойынша тіжірийбе жуміслары Пбткіл Россиялы дйханшлы институтында таза 5симликлерди интродукциялау б5лими ашылғаннан баслап жағсы Золға алынды. Бул б5лим 1063 т6рге тийісли 17 м4 320 нусқадағы 5симликке тіжірийбе 5ткерди. Бул тіжірийбе 81р Зйлі эколого - флористикалы пунктларда 81р Зйлі климатикалы зоналардан 5тті. Комплекс белгилерге ийе болған 10 т6рлі зона ажыратылды. Бул зоналарды бірінде интродукцияланған 5симликлерге тіжірийбе 5ткери үшін стационар пунктлер ш5лкемлестірилди.

III -BAP. Dekorativ o`simliklerdi qollanıw

Жер жбзіндеги барлы ізлімде 5сетуын 5симликлер бир-бирине араласып, бир жерден екінші жерге ағысып отырады. Бул ағысы бір бирине араласы тек 2ана мідений 5симликлер арасында болып Зоймастан, жабайы 5сетуын 5симликлер арасында да болады. Бирақ, жабайы 5сетуын 5симликлер арасында бир жерден, екінші жерге ағысы жбд1 істелик пенен 5теди. %симликлерди бір жерден, екінші жерге ағысы, экологиялы жағдайды комплексине байланыслы болып отырады. %симликти к5ширилип егилип атырған экологиялы жағдайы ббгинги жасап турған орталығына жағын

болса, онда интродукцияланıp атıр2ан 5симликти4 таза орталı33а бейимлесипкети7и жбд1 тез боладı.

Жабайı 5симликлер арасında кеселликке шıдамлı, шıдамсіз формаларı, к5п 8асıп бери7ши, кем 8асıп бери7ши формаларı боладı. Со2ан байланıслı 5симликлерди интродукцияла7дан алдın (бир жерден екинши жерге к5шири7ден алдın) ол жерлдеги флоранı4 зурамın 81м оладı4 жайласı7ін жа3сі били7 керек. Онı4 биологиялı3 5згешеликлерин халı33а пайдалı тıреплерин 81м та2ı бас3а затлардı били7 керек. %симликлерди4 ра7ажланı7 тарийхін 81м 81зирги тар3алı7 себеплерин билгенде 2ана жергиликли 81м сїрт ел 5симликлерин жа4а район2а интродукцияла7 ислерин табıслı алıp барı7 мбмкин. %симликлерди4 тıбийий жа2дайда белгили ареалда жаса2анлı2ı 5симликти4 сїрт3ı орталı3 пенен тı2із байланıсıp, сол тıбият3а бейимлесип 3ал2анлı2ін к5рсетеди. *1р бир изертле7ши 5симликти4 тıбийий жа2дай2а бейимлеси7ін жа3сі билгенде 2ана 5симликлерди ямаса улı7ма тıбияттı 5з пайдамıз2а 3айта 3урı7іміз яки онı тıртипке салı72а араласı7іміз мбмкин. %симликлердеги сол 5згешеликлерди толı3 билгенде 2ана, бир сорт пенен, екинши сорт айрмашлı3ларın тере4 бйренгенде 2ана онша пайдасıз сортлардı пайдалıсıна, збр11ти жа3сі болма2ан сортлардı, збр11тли сортлар2а алмастıрı7 керек деген жу7ма33а келемиз

Сорт дегенде ишки тıбиятı морфологиялı3, биологиялı3 81м хожалı3 сапасı жа2ıнан бир-бирине у3са2ан м1дений 5симликти ямаса онı4 л7ладın тбсинемиз.

Інтродукциялı3 жумıслар тарийхında жбд1 жа3сі, Золайлı та4лан2ан сорт жа4а 5ти7 жа2дайında м1дений флоранı жетискенлиги болıp саналадı. Мıсалı2а, №арате4из

жа2ала7ларна Япониядан келтирилген мандарин сорти XIX 1сирди4 а3иринда ке4 тар3ал2ан сорт болп есапланади. Сондай- а3 XIX 1сирди4 екинши яриминда №арате4из жа2ала7ларна №итайдан келтирилген шай, жбд1 тез арада м1дений 5симлик болп 3алди. Сондай-а3, сулни4 к5пшилик сортлари Т6слик Африка 81м Австралия2а енгизилген. Бир 3анша сортлар тез арада бейимлескени менен олар жергиликли сортлар т1репинен 3исп ши2арлди. Бундай сортлар педкуд арпаси, дуппе сулси, жазл3 бийдайди4 штруппе сорти, бийдайди4 америка сорти Маркиз 81м бас3алар мисал болад.

Айрим сортларди4 сина3тан 5тпей 3алату2н жа2дайда болад. Олар таза орталы33а бейимлеси7 у3ибна ийе болад. Бу2ан мисал ретинде, Орта Азия2а Индиядан 1келинген джут 5симлигини4 бейимлеси7ин атап 5тсек болад. Япониядан келтирилген ши2ис 3урмаси бейимлеспеди. Италия кендри Украина2а егилгенде интродукциялы3 конкурс комиссиясиан 5тпеди.

Барлы3 5симлик сортлари еки топар2а б5линеди. Биринши – жергиликли сорт, екинши - бас3а жа3тан келтирилген сорт. Жергиликли сортлар, жергиликли 5скен 5симликлерден пайда болад. Бундай сортлар2а жумса3 жазлы3 бийдай, сибир тез писер бийдайи, Алтай сорти, Украина сорти, Харьков Полтава 81м бас3а сортлар киреди.

Екинши топарда2и сортлар2а бас3а жа3тан келтирилген сортларди киргиземиз. Жергиликли сортлар халы3 селекцияси ж1рдеминде пайда бол2ан. Я2нй, халы3 селекцияси т1репинен жасалма 81м т1бийий та4ла7ди4 избе-излиги н1тийжесинде келип ши33ан болад. Халы3 селекцияси т1репинен пайда бол2ан сортлар бирнеше популяциялардан,

бирнеше сортлардан 81ттеки бирнеше тбрлерден пайда бол2ан. Селекциял3 сортлар бир тбрдеги ямаса бир биологиял3 типке тийисли особлардан дбзилген. Олард4 генотип т1бият1 бир 3йл1 болад1. Интродукциялан1п ат1р2ан 5симликлерди4 3унл1л121 сонда бириншиден он14 збр11т1лигинде, кейин ала он14 климат шараят1на биймлескенлигинде. Жергиликли сортлар 5зини4 бир 3анша жетискенлик 31сийетлерине ийе болад1. !сиресе олард4 кеселликлерге шдамл1л121, су7133а шдамл1л121, топра3 шараят1на бейимлеси7шилиги 81мде бас3ада со2ан уса2ан факторлар2а шдамл1л121 болад1. Жергиликли сортлар бас3а ортал133а к5ширилгенде 1стелик пенен 5згериске келеди. Е. Н. Синская Россия, Молдавия 81м Орта Азия2а бас3а жерлерге интродукциялан2ан бир 3анша сорт популяциялар1н14 5згериске уш1ра2анл121н ани3лад1. Бизи4 жа2дай2а интродукциялан2ан 5симликлерди4 ра7ажлан17 н1замл13лар1 бйрениледи. Ол сортлард4 таза шараят3а ийкемлеси7инде 5зини4 генотип т1бият1н са3ла2ан тбрде жбд1 ийкемлеси7шилик пенен 5тету21н н1замл13лар1н ашт1. *1зирги 7а31тлар1 жергиликли сортлар 1стелик пенен селекциял3 сорталр т1репинен 31с1п ш12ал1рма3та. Мисал1` Одесса-е деген бийдай сорт1 5зини4 7атан1нан бас3а Молдавияда, Повольжеда, Ар3а Кавказда егилмекте. Украина сорт1 №аза3станда, №1р21з1станда, Арменияда 81м %збекстанда ол та7л1 районларда егиледи.

Жергиликли сортлар не себептен селекциял3 сортлар т1репинен 31с1п ш12ар1лма3та. Жергиликли сортлар а71л хожал121н14 1пи7ай1 5ндирис кбшлери, 5ндирис 3ураллар1нан пайда бол2ан, ал селекциял3 сортлар болса жбд1 жа3с1 агротехникал3 фонда бол2анл13тан он14 збр11ти, он14

пайдалы т1репиде жоЗар1 болады. Со2ан байлан1сл1 жергиликли сортлар 31с1п ш12ар1лады. Деген менен, жергиликли сортлар бас3а сорт пайда ети7де е4 тийкар21 ролди ат3арады.

IV -BAP. Sho`p deneli dekoraiiv o`simlikler,

№араЗалпаЗстан Республикасында егилету2ын м1дений 5симликлерди4 к5пшилиги ата-бабамызды4 мийнети н1тийжесинде интродукциялан2ан.

Интродукциялы3 жумыслар 81зирги кбнде де жбргизилмекте. Кейинги жыллары интродукциялы3 жумыслар к5бинше декоратив махсетте Золланылату2ын 5симликлер бстинде жбргизилмекте. Бул жумыслар %збекстан Илимлер Академиясыны4 №араЗалпаЗстан б5лимине Зараслы Н5кис ботаника ба2ында, кейиншелик Бостанда Амир Темур ботаника ба2ында жедел р17иште алып барылма3та.

Декоратив 5симликлер - Зара2ай, елка, можжевелник, Зайын~ азы3 а73ат 5симликлери - бадам, анар 5симликлери республикамыз территориясына ертедена3 интродукциялан2анын дастанларда2ы ма2лы7матлардан билемиз. №араЗалпаЗстан территориясына е4 д1слепки интродукция Зылын2ан декоратив 5симликлер Затарына а3 акация (Робиниа псевдаакация) 81м пинсилвания ясенин (шумтал) к5ри7ге болады. Олар XIX-1сирди4 азырында республикамыз2а келтирилген.

№араЗалпаЗстан 5ндирис кбшлерин бйрени7 бойынша 1933- жылы март айында 5ткизилген конференцияда республиканы к5клемзарластыры7 махсетинде айлант, а3 акация, гледечия, Канада а3тереги, татар клены, ясен, липа, емен, долана а2ашлары келтирилип интродукцияла7ды усыныс етти. №араЗалпаЗстанны4 жа4а декоратив 5симликлер менен байы7ында Н5кис ботаника ба2ыны4 роли

блкен болды. Н5кис ботаника ба2ыны4 хызметкерлери к5п2ана 5симликлер т6рлерин интродукциялап, солардан 20 дан арты3 терек 5симликлерин декоратив 5симликлери ретинде усыныс етти (С. И. Са2итов 1970-жыл). №араЗалпаЗстан республикасы территориясында декоратив ретинде интродукциялан2ан 5симликлерди тиришилик формалары бойынша т5мендеги б5лимлерге б5ли7ге болады` А2аш денели 5симликлери, лианлар, бир - еки 81м к5п жыллы3 ш5п денеси 5симликлер (кесте 1).

Кесте q

№араЗалпаЗстан Республикасына интродукциялан2ан тийкар2ы шөп денели декоратив 5симликлер.

№	Т6р	ту7ыс	туЗымлас	тиришилик формалары
1	Сарсебиз (Аспарагус оффисиналис)	Аспарагус Л	Лилиасеae	К5п жыллы3 от
2	Алберт лаласы (тулипа албертии)	Тулипа Л	-/-/-/-/-	-/-/-/-/-
3	Грейг лаласы (Т. Грейгии)	-/-/-/-/-	-/-/-/-/-	-/-/-/-/-
4	Кауфман лаласы (Т. Кауфманниана)	-/-/-/-/- /-	-/-/-/-/-	-/-/-/-/-
5	Наргиз (Нарсисусс поетикус Л)	-/-/-/-/- /-	-/-/-/-/-	-/-/-/-/-
6	Гблсубил (*иакинт8ус ориенталис)	*иакинт8ус	-/-/-/-/-	-/-/-/-/-
7	Пиязгбл (Лилиум сандидум Л)	Лилиум Л	-/-/-/-/-	-/-/-/-/-
8	№уртЗашаш (Ирис енсата)	Ирис Л	Иридаеae	-/-/-/-/-
9	Шафран (Сросус сатибус Л)	Сросус Л	-/-/-/-/-	-/-/-/-/-
10	Шайы гбл (Санна индиса Л)	Санна Л.	Саннаеae	-/-/-/-/-
11	Друмманди флоксы (П8лох друммандии)	П8лох Л.	Полеманиасеae	Бир жыллы3 от
12	Рубаклы флокс (П. Панисулата Л)	-/-/-/-/-	-/-/-/-/-	К5п жыллы3 от
13	Хытай шыныгбли (Диант8ус свиненсис)	Диант8ус Л	Сариоп8илла сеae	Бир жыллы3
14	Голландия шыныгбли (Д. Сорйоп8иллус)	-/-/-/-/-	-/-/-/-/-	К5п жыллы3
15	Туркия шыныгбли (Д. Барбатус Л)	-/-/-/-/-	-/-/-/-/-	Еки жыллы3
16	Терек т1ризли с1ллегбл (Паеониа арбора)	Паерониа	Паеониасеae	К5п жыллы3
17	Карточка гбл (Да8лиа вериабилис десф)	Да8лиа	Астерасеae	-/-/-/-/-
18	Жылангбл (Гладиолусс имбрисатус Л)	Гладиолус Л	Иридаеae	-/-/-/-/-
19	Алп астрасы (Астер алпинус Л)	Астер Л	Астересеae	-/-/-/-/-
20	Тагетес (Тагетес ереста Л)	Тагетес Л	-/-/-/-/-	Бир жыллы3

21	№3ангбл (Ангустиполиа *БК)	Зинниа	-/-/-/-/-	-/-/-/-/-
22	№3ангбл (Зинниа елеганс)		-/-/-/-/-	-/-/-/-/-
23	Тирна3 гбл (Салендула оффисиналис Л)	Салендула	-/-/-/-/-	-/-/-/-/-
24	Кавказ ромашкасы (Пйрет8рум соссинеум)	Пйрет8рум	-/-/-/-/-	К5п жыллы3
25	Хризантема (С8рисант8емум сегетум)	С8рисант8емум	-/-/-/-/-	Бир жыллы3
26	Ай2аба2ар (*елиант8ус анусс)	*елиант8ус	-/-/-/-/-	-/-/-/-/-
27	Топинамбур (*елиант8ус туберосусс)		-/-/-/-/-	К5п жыллы3
28	Кенед1ри (Рисинус соммунис Л.)	Рисинус Л	Еупорбиасе ае	Бир жыллы3
29	Ма3пал гбл (Алт8ае росае Л.)	Алт8ае Л	Малвасеае	К5п жыллы3

Республикамыз айма2ында 11 ту3ымлас3а 21 ту7ыс3а тийисли 29 т6р 5симлик декоратив ретинде qollanilmaqta. Бул 5симликлерди4 9 т6ри бир жыллы3, бир 5симлик еки жыллы3 81м qо 5симлик ш5п денели 5симликлерден есапланады. (кесте 2).

Кесте w

Республикамызда шор денели декоратив 5симликлерди4 тиришилик формалары бойынша к5рсеткиши.

№	Тиришилик формалар	%симлик т6рлерини4 саны	Ту7ыслар саны	Ту3ымласлар саны
1	Бир жыллы3 ш5плер	9	5	4
2	Еки жыллы3 ш5плер	1	5	1
3	К5п жыллы3 ш5плер	19	7	9

Ш5п денели 5симликлер 3ала менен а7ыларды к5клемзарластыры7да 81м адамларда эстетик за7ы3 ба2ышла7да блкен рол ойнайды. :й 5симликлери жайды4 8а7асын тазала7 менен ьбирге бйди4 к5ркемлигин асырады.

4.1. Aborigen dekorativ o`simlikler, olardın` biomorfologiyalıq o`zgeshelikleri

Бир блесли 5симликлерден лала гбллер ту3ымласына киретьу2ын к5п2ана жергиликли 5симликлер декоратив сыпатында 3олланылады. К5пшилик лалагбллер, (ту3ымласына) 1сиресе пияз баслар ерте б181рде гблле7

Зісйетине ийе. Со2ан байланыслы олар ерте бі8арде ашылату2ын гблханалар2а егиледи. Бундай гблханалар2а пиязбаслар гбзде (сентябр, октябр айларында) егилип су7ы3 тбсемен дегенше бир еки жапыра3 шы2арып, шараят3а бейимлесип алы7ына имканият ту7дырады.

Лала – ту7ысыны4 латынша аты, парс тилиндеги «тюрбан» - шалма с5зинен алын2ан. Лала гбли шалма2а уса2анлы3тан усылай атал2ан. Ту7ыс 140 тбр пиязбас 5симликлерди 5з ишине замтыйды. Лала Орта жер те4изинен уза3 шы2ыс3а шекем тар3ал2ан. Ол тийкарынан Орта Азия, №аза3стан 81м Кавказда ке4 тар3ал2ан. Лала декаратив 5симлик ретінде ашы3 81м жабы3 жайларда е4 сулы7 бі81ргі гбл ретінде егиледи. Лала Зуяшлы самал аз бол2ан Зумлы торпыра3ларда жа3сы 5седі. Пиязшалары гбзгі су7ы3тан 1,5 еки ай алдын егиледи. Пиязшалары бойынан 3-4 м1рте тере4ирекке же4ил топыра33а егиледи. Вегетация 7а3тында 3 рет азы3ландырып еки бш рет су72арылады. Келеси бі81рде нормал гблле7и ушын жаз2ы тынышлы3 д17ирінде пияз басларды 3-4 81пте 23⁰-25⁰ температурада са3лап, кейін еги7ге жазынла2анда 18⁰-20⁰ температурада са3ла7 керек. Пиязбасларды отыр2ыз2аннан кейін тамырлас3ан2а шекем 5⁰-9⁰ температурада са3ла7 махсетке му7апы3 келеді.

Алберт лаласы – бийклиги 12-20 см, пиязыны4 диаметри 3 см, Зарамтир Забы3 пенен Заплан2ан. Па3алы жу7ан, жоЗарысы 3о4ыр ре4ли, жапыра2ы 2-4 см келте, ке4 пластинкада та7лан2ан, т5менги жапыра3лары ке4. Гбли бире7ден, Зыз2ыш ре4ли. Гбл Зор2аны б еркин жайла3ан 4-6 см узынлы3ьта, аталы2ы алта7, аналы3 саба2ы 81м ша43алтасы сары ре4де. Мий7еси г5рек апрел ортасында 81м азырында гбллейді.

Греиг лаласы – бийклиги 10,50 см, пиязыны4 диаметри 2-4 см узынлы3та пиязыны4 Забы2ы Залы4 етли. Па3алы жипекке узсас тбклер менен Заплан2ан. Жапыра2ы 3-5 та7лан2ан. Гбли 7-5 см узынлы3та жал2ыз. Гбл Зор2аны Зызыл ре4нен 3о4ыр – Зызыл ре4ге шекем болады. Гбл кеса жапыра3лары ке4 ушы топыр. Ша4 саба3лары 81м ша4

Залтасы сары, Зо4ыр, фиолет, Зара. Апрель май айларында гбллейди. ?атаны Орта Азия та7лары. Бул тбр 1872-жылда м1денийлестирилген. Бул селекция ушын е4 ба8алы тбр есапланады.

LALA SORTLARI

Ка7фман лаласы – бойы 15-20 см пиязыны4 диаметри 3 см За2аз2а уса2ан Забы3лар менен орал2ан 5симлик. ПаЗалы жасыл т6кли. Жапыра2ы 3-5 та7ланба2ан, 2-7 см узынлы3та г6л бери7, г6л Зор2аны кесеге 81м бакал2а уса2ан, сары ямаса а3 айырымлары 3ызыл. Г6л Зор2аныны4 ишки т1репи а3 ямаса сары. Аталы3 саба2ы сары, спирал2а узсап та7лан2ан т6ри 5згери7ше4 март апрел айларында г6ллейди. ?атаны Тияншанны4 батыс та7 жанба7ырлары. Бул т6р селекциясы ушын ба8алы. Оннан 81зир 200 ден арты3 жа4а ба2 сортлары жетилистирилген. Лалаларды4 т6рлерин 5з-ара ша2ылыстырып ба2да егилету2ын гебрид сортлары алын2ан. *1зирги 7а3ытлары 2,5 мы4 лала сортлары бар. Бул сортлар 1981-жыл2ы халы3 аралы3 классификация2а тийкарланып 15 класты бириктиреди. Олар г6лле7 7а3тына Зарай 3 топар2а ажыралады.

1-топар ерте г6ллейту2ын.

2-топар орташа г6ллейту2ын.

3- топар кеш г6ллейту2ын.

Лала же4ил Зумлы нейтрал шириндиге бай топыра3та жа3сы 5седи. Егер топыра3 а7ыр болса, лаланы отыр2ызбастан бурын 1 м² майдан2а 10-12 кг ширинди салып Зум себи7 усыныс етиледі. Лаланы4 тамырласы7 температурасы +6⁰ дан +9⁰С 2а шекем, бир 1 м² майдан2а 50+60 дана пиязша отыр2ызылады. Пиязшалар 7-8 см аралы3та егилип Затар арасы 20-25 см ди Зура7 керек.

Лаланы жетилистири7де оны4 г6лин кеси7 блкен 18имийетке ийе. Лала г6ли 3ызары7ды басла2анда кесиледи. Кесилгенде 5симликте еке7ден кем болма2а жапыра3 Залады. Егер бундай жумыс алып барылмаса келеси жылы оны4 г6ли майда 81м келте болады. Лаланы4 вегетациялы3 д17ири жбд1 3ыс3а болады. Жапыра3ларыны4 ушы Зу7рай басла2анда пиязшалар 3азып алынып, топыра3тан тазаланады 81м сортланып егилемен дегенше топыра3 бстинде ашы3 са3ланады.

Наргиз – чус8мама г6ллер ту3ымласына к5п жыллы3 пиязлы от ш5п т1ризли 5симликлер ту7ысы. Олар тийкарынан Орта Жер те4изи 81м Орайлы3 Азия

районларында ке4 тар3ал2ан. Наргизди4 гбли т6рли формада болату2ын 81м жылды4 т6рли 7а3ытларында ашыюлату2ын 25 ке жазын т6ри бар. К5пшилик наргиз т6рлери аромат ийске ийе болады. Оны4 к5п т6рлери ба8алы декоратив 5симликлер ретинде ке4 3олланылады. Наргиз тийкарынан пияз б5леклери ажыратып егили7 жолы менен к5бейтиледі. Ол бшинши жылы гбллей баслайды. Март орталарынан июн басларына шекем гбллейди. Бул е4 31димги м1дений гбллерден есапланады. Ол Иран, !йемги Греция 81м Рим ба2ларында егилген. 02ан к5п2ана легендалар тозы2ан. Наргиз жапыра3лары т6птен шы2ату2ын той2ын жасыл болып, 81р т6рли блкенликте 81м узынлы3та болады. Пиязшасы м1йек т1ризли, наргизде гбл балда2ы жапыра3сыз 81м бир гбл менен тамамланады. Гбли аз, Сары ямаса аз сары болады. Гбл3ор2аны б, наргиз ашы3 81м же4ил сая жерлерде жазсы 5седи. Ол топыра3 та4ламайды. Егистен алдын топыра3 30-35 см тере4ликте жумсатылады т5гин бериледи. Ширинди 1 м² майдан2а 10-15 кг есабында бериледи. Наргиз пиязшасыны4 тынышлы3 д17ири жбд1 3ыс3а болады. 1 м² майдан2а 40 пиязша егиледи, олар бир-бири менен 13-15 см 81м 3атар арасы 20 см узынлы3та болы7ы керек. Су7ы3 т6скеннен кейин оны4 бстине сабан таслап жабылады. Б181рде бсти ашылып т5гин себиледи 81м су72арылады. Вегетация д17иринде бш м1ртебе т5гин бериледи. Олар бирж айда 4-6 жыл жасайды. :лкен гбллерин 2-3 жылдан 3азып алып 5згертип турылы7ы керек. Вегетация тамам бол2аннан со4 (июл а3ырында) 3азып алынады 81м 20С -22°С температурада кептириледі. Наргизлер пиязбаслылар ар3алы к5бейтиледі. 3-4 жыллы3 5симликте 5-10 пиязшалар болады. Наргизди4 к5пшилиги екинши жылы гбллейди. Наргизлер путаларды4 3асына 81м бас3ада 5симликлер менен бирге егиледи.

NARGIZ SORTLARI

ИуртЗашаш – Ирислер туЗымласына кирету2ын пахалсыз к5п жыллы3 5симликлер ту7ысы. Жапыра3лары Занжар2а уса2ан, тамыр пазалы болады. Гбллер ири 81р Зыйлы ре4лерде болады. Ол топыра2ы жа3сы исленген жерлерде жа3сы 5седи. Тамыр пахалында к5бейеди. Май айынан июлге шекем гбллейди. Бул ту7ыс3а 250 ге жа3ын т6р 5симлик криеди. Оны4 7атаны Европаны4 бир ж5нлик климат зоналары, Азия, Ар3а Африка, Ар3а Америка батпа3лы жерлерде, то2айларда, та7ларда, далаларда 5седи.

Шыныгбл - Гвоздика -шыныгбллер туЗымласына тийисли сулы7 гбллейту2ын 5симликлер ту7ысы. Бул ту7ыс3а 300 ге шамалас бир, еки 81м к5п жыллы3 5симликлер киреди. Олар тийкарынан Евразия 81м Африкада тар3ал2ан. Олар туЗымнан 81м 31лемшеден к5бейеди.

Тбркия шыныгбл - к5п жыллы3 ямаса еки жыллы3, бойы 60 см бийикликте тамырда розетка жапыра3лар пайда ети7ши 5симлик. Жапыра3лар лантцет т1ризли, отырмалы жасыл ямаса Зыз2ыш пал2а Зарама-Зарсы жайлас3ан. Гблди4 диаметри 1,0-1,2 см бес а2залы, Залхан2а жайлас3ан, гбл Засы жапыра3лар менен Заплан2ан, гбл жапрыра3ларыны4 шети тиске уса2ан келте балда3лы. Гбл кесе най2а уса2ан, бес тисли мий7еси т5бесинен ашылату2ын 2оза, туЗымы майда. ?атаны Орайлы3 Европа 1573-жылдан берли м1дений 8алда егилип келинбекте.

Хризантема - Зурама гбллилер туЗымласына кирету2ын бир 81м к5п жыллы3 ш5п т1ризли 5симликлер ту7ысы. С8рйсантемум сегетум Л. ны4 бойы 50-200 см. Бул ту7ыс3а 160 т6р киреди. Бир жыллы3 т6рлери туЗымнан к5бейеди. К5п жыллы3 т6рлери туЗымнан, 31лемшеден к5бейеди. Топ гблди4 сулы7 к5риниси 81м уза3 7азыт гбллеп туры7ы себепли гблшиликте декаратив 5симлик ретинде егиледи. Бул 5симлик декабр, январ2а шекем гбллейбереди. Олардан сулы7 гблд1стелер ислейди. Гбллери вазада 20-25 кбнге шекем турады. Хризантеманы4 81зир 170 т6ри бар.

Ай2аба2ар – бир жыллы3 май беретуту2ын 5симлик. Ол топыра3 та4ламайды, Зур2а3шылы33а шыдамлы 81м жа3ты сбйи7ши 5симлик. Оны4 бойы 3 метр, пахалы Зырлы, жапыра3лар пахалда избе-из жайлас3ан саба3лы, жбрекке

81м м1йекке уса2ан пыш3ы тиске уса2ан тисшелери бар. Топ гбли себет 6-15 см диаметре, май бе7ши формаларыны4 себетини4 диаметри 50 см ге жетеди. Тилге у3са2ан гбллери сары, ортада2ы гбллери т6тикше т1ризли, еки жыныслы сары-3о4ыр ре4де. Ту3ымы 3ырлы, теме м1йек т1ризли ямаса сына т1ризли т6кли. ?атаны Орайлы3 81м Батыс Америка. Европа2а м1дений т6ринде 1600-жыллары келтирилген. *1зир оны4 к5п сортлар бар.

Топинамбур – ай2аба2ар2а уса2ан к5п жыллы3 5симлик. Т6йнегинде 16-22 % углевод битами-В_q болады. Бул а7ыл хожалы3 маллары ушын жбд1 жазсы от жжем 5симлик. Оннан Зант 81м спирт алынады. Ол декоратив 5симлик ретинде блкен 18имийетке ийе . ?атаны Америка.

4.2. Adventiv dekorativ o`simlikler, olardn` biomorfologiyaliq o`zgeshelikleri

С1рсебил, Спаржа – к5п жыллы3 тамыр па3аллы 5симлик, жабайы т6ринде Европада, Кавказда, Балкан ата7ларында 5седи. Шазасы жасыл, ша3алы 60-150 см узынлы33а ийе. Гбли майда жасыл-сары ямаса а3, мий7еси блкен шар т1ризли 3ызыл. Жас ша3алары а73ат3а Золланылады. Гблшиликте н1зик ша3алары букетлерди4 арасына 3осылады. №ара3алпа3стан флорасында оны4 еки т6бри ушырасады. Оларды декаратив 5симлик ретинде интродукцияла72а болады.

Сірсебил

Гблсбмбил - *Гиацинт-* Пиязгбллилер туЗымласына кирету2ын, пиязлы 5симликлер ту7ысы. Олар декоратив

5симликлер ретінде интродукцияланады. Гблшиликте оны4 шы2ыс гблс6мбил деген сорты блкен 18имийетке ийе. Бул сортты4 гбл т6рли ре4де болып, маса3 т1ризли топ гбл пахалларынан 8асыл болады. Гблс6мбил пияз б5леклеринен 81м нартлардан к5бейеди. Ерте б181рде гблс6мбилден гблзар пайда ети7 ушын оны4 пиязшалары, гбзде таярлан2ан топыра33а егиледи. Мйа айынан баслап гбллейди. Оны Зыста т6беклерге отыр2ызы72а болады. ?атаны Орта Жер те4изи, Киши Азия, Иран, Ирак, Сирия, Израйл. Оны4 81зир 400 ден арты3 сорты бар. Олар тийкарынан гблини4 ре4и гблле7 7а3ты 81м гблини4 бийиклиги бойынша ажыралады.

Гблс6мбилди4 жапыра3лар узын ланценке уса2ан жалтыра3 су7лы, 25-35 см узынлы3та ени 1,5-2,0 см болады. Гбли Зо4ыр аромат ийске ийе. :лкенлиги 1,5-3,0 см . Гблди4 ре4и аз 8а7а ре4, к5к, фиолет, Зызыл болады. Гбл саба3ларыны4 узынлы3ы 15-40 см гбли 10-15 кбн да7амында солымайды. Пиязшасы домала3 10-12 Забы3тан турады. Пиязшасы 6-7 см диаметрде,

Гблс6мбил жа3сы декоратив 5симлик бол2анлы3ьтан, ол 1йемнен ба2манларды4 ды33атын тарт3ан 81м 81зирги кбнде оны4 300 ден арты3 сорты бар.

Гблс6мбилди4 вегетация д17ири 3-3,5 ай, вегетация 7а3тында 4 м1рте азы3ландырылады. Июн айыны4 азырында тынышлы3 д17ири 5теди. Кейин пиязшалары Зазып алынып кептириледи 81м Зара42ы жайда са3ланады. Гблс6мбил пиязбаслар ар3алы к5бейтиледи. Бир вегетациялы3 сезонда 1-3 дана пиязбас жетилистириледи.

Пиязгбл (liliya)– Пиязгбллер туЗымлсаына кирету2ын 5симлик ту7ысы. Декоратив 5симлик сыпатында егиледи, букетлер исле7де Золланылады. Гбллери аз Зызыл ре4де болады. ?атаны Европа, Азия, Ар3а Америка. Бул к5п жыллы3 пиязбаслы 5симлик. Пиязбаслар Зыста топыра3та Зыслап, б181рде жер бстине пахалы шы2арылады. Пиязгблди4 бойы 30-40 см ден 1-1,5 метрге шекем жапыра3лар ланцент т1ризли узын пахалда плитовка пайда етип ямаса избе-из жайлас3ан. Гбли Зо4ыра7, кеса, шалма2а, жұлдыз2а узсайды. Пиязгблди4 ша4шылары узын

сабаЗшалар2а ийе. Пиязгбл июн-август айларында узаЗ
7аЗыт гблlep турады. К5пшилиги жа2ымлы аромат ийске ийе
болады. ЖаЗсы исле7 берилген же4ил Зумлы топыраЗлар2а
егиледи. №уяшлы жерлерде жаЗсы 5сип гбллейди.
Пиязбаслар августты4 азыры сентябрди4 басларында 3-4 см
тере4ликте егиледи. №атар арасы 25-40 см болы7ы керек.
Шафран – Ирислер туЗымлаына кирету2ын к5п жыллыЗ, ш5п
т1ризли, тбйнек пиязлы 5симлик. Жабайы тбринде
ушырамайды. Шафран *индистан, №ытай, Факистан, Тбслик
Европа, Азербайжанда к5п егиледи. Оны4 80 ге жаЗын тбри
болып, бизде оны4 м1дений тбри Сросуз сафибус егиледи.
*1зир Сафранны4 к5п2ана м1дений сортлары пайда болды.
Тийкарынан Голландия сортлары ке4 Золланылады. Ол же4ил
5нимдар топыраЗ3а егиледи. Гбзде гбллейту2ын сортлары
жазда отыр2ызылады. Б181рде гбллейту2ынлары гбзде
егиледи. Оны4 40 За жаЗын тбри гблшиликте ислетиледи.
Шафран гблинен азыЗ а7Затларды били7ге Золланылату2ын
зиянсыз сары боя7 алынады.

Канна – канналар туЗымласына кирету2ын к5п жыллыЗ
5симлик, пахалы шаЗаланбайды 0,5-2 метр тик 5седи.
ЖапыраЗлар ири д54гелек, гбллери ири сары Зызыл ре4де
болады. Канналар б181рди4 су7ыЗ кбнлери кеткеннен кейин
декоратив сыпатында гбл ханалар2а, жол жа2аларына,
шарбаЗ3а, бйди4 Засына егиледи. Гблинен гбл д1стелер
исленеди. Оны4 тамыр пахалы гбзде Зазып алынып салЗын
жайларда саЗланады.

Флокс – флокслар туЗымласына кирету2ын к5п жыллыЗ,
айрым 7аЗытта бир жыллыЗ ш5п денели 5симлик. ?атаны
АрЗа Америка 81м Сибир. Оны4 алпыстан артыЗ тбри
белгили. Оны4 бир жыллыЗ тбрлеринен друммоиды Флоксе
арна7лы тбрде егиледи. Бойы 20-40 см гбли азшыл той2ын
Зара, Зызыл ре4де болып Залхан т1ризли топ гблди пайда
етеди. Июн айынан баслап су7ыЗ ур2ан2а шекем гблlep
турады. Ол туЗымы арЗалы к5бейеди ерте б181рде егиледи.

Пийон (С1ллегбл) – аютабан гбллилер туЗымласына
кирету2ын, к5п жыллыЗ ш5п денели ямаса ярым пута
5симликлер ту7ысы. С1ллегбллер сулы7 декоратив 5симлик
есапланады. С1ллегблди4 сортлары к5п. Оны4 гбллери

жазымлы аромат ийс шыарады. Олар ба2 81м гблзарларды бе7, гблд1стелер жаса7 ушын егиледи. Олар тбплерди4 ажыралы7а арЗалы к5бейеди. Отыр2ызыл2ан с1ллегбл еки бш жылдан кейин гбллейди. Тереке уса2ан с1ллегблди4 бойы 2 метрге шекем жетеди. Олар ярым пута. Жабайы тбринде №ытай 81м Японияда 5седи. с1ллегблди4 жапыра2ы ЗырЗыл2ан шаЗада избе-из жайласады. Гбли жи4ишке 81м 81р тбрли ре4ли, тбкли, ярым тбкли 81м тбксиз болады.

Ту7ысты4 латынша аты - тиофрасм т1репинен берилип легандарний врач Пеонны4 атына Зойыл2ан. Ту7ыс 40 За жазын к5п жыллы3 ш5п 81м пута 5симликлерди 5з ишине алады. Оны4 м1денийлестирилген 20 дан арты3 тбри бар.

Георгина (карточкагбл) - Зурамалы гбллер туЗымласына кирету2ын тбйнекли сулы7 гбллейту2ын, к5п жыллы3 ш5п денели 5симлик. Ол ОрайлықАмерика хэм Колумбида тарқалған. Пахалы тбтикше т1ризли бос 50-300 см б1лентликте жапыра3лары пахалда Зарама-Зарсы жайлас3ан. ?атаны Мехико. Бул ту7ыс3а 27 тбр киреди. Гблшиликте тек 4 тбри Золланылады. Оны4 м1дений формасы 12 мы4 сорт3а ийе. Сортлар то3 гблди4 ре4и 81м дбзилиси менен ажыралады. Бул топلامы характерине, размерине тиклени7ине байланыслы qq топар2а б5линеди.

Гладиолус (жылангбл) - ирислер туЗымласына кирету2ын сулы7 гбл 5симликлер ту7ысы. Ол Түслик Африканың Кап провинциясында тарқалған. Жапыра3лары Зылыш т1ризли, гбллери узын гбл пахал ушында маса3 топ гбл тбринде жайлас3ан. Олар декоратив ретинде егиледи 81м олардан гблд1стелер дбзиледи. Ол тбйнек пяздан 81м тбйнек пяз 1тирапында2ы нартлардан к5бейеди. Тбйнек пяз Зыста салЗын жайларда саЗланады.

Астра - Зурамалы гбллер туЗымласына киреди. «Астер» грек с5зи болып жулдыз деген м1нисти а4латады. Ол Арқа хэм Түслик Америкада тарқалған Ту7ыс 500 тбрди 5з ишине алады. Олар к5п еки 81м бир жыллы3 5симликлер. Асртаны4 80 тбри м1дений тбрде егиледи. Олар туЗымнан 81м ажыраты7 арЗалы к5бейтиледі. Астраны4 бир Занша тбр декоратив сыпатында егиледи.

Бархаций (гулидобид) - Зурамалы гбллер туЗымласына кирету2ын ш5п т1ризли 5симликлер ту7ысы. Ар3а Америкада 20 2а жаЗын т6ри жабайы т6ринде 5седи. Гбли сары ЗызЗыш, сары ре4ди 5зине характерли ийске ийе болады. Бул ту7ысты4 т6рлери бизде ба2ларда бир жыллы3 декоратив сыпатында интрадуктсийаланады. Тагетес ту7ысына 30 2а жаЗын к5п жыллы3 турлери бар.

Тсиннийа (Зозангул) - Зурамалы гуллер туЗымласына кирету2ын, тез 5сету2ын, бир жыллы3 декоратив 5симлик. Ту7ыс3а ьбир жыллы, к5р жыллы3 щ5п 81м путалардан 15 т6ри киреди, олар тийкарынан А№Ш ты4 туслигинде Орайлы3 81м Т6слик Америкыда 5седи.

Топ гблини4 ре4и 81м блкенлиги 81р т6рли су7ы3 т6скенге шекем гбллей береди. Бул Республикамызда е4 коп ушырасату2ын декоратив 5симлик есапланады.

Циннияны4 бойы 1,5 метрге жетеди. Гбл топلامы 3алы4, т6пленген, п1с бойларыны4 диаметри 3 см, б1лент бойлыларыны4 диаметри 15 см. Гбллери т6тикше 81м тилше гбллерден турады. Циннияны4 бойы жаЗсы туЗымлайды. ТуЗымы 1,5 см узынлы3та ени 0,4 см Зо4ыр Зара. Март айында егиледи. Гбл топلامы Зызыл-сары ре4де. Жапыра2ы блкен отырмалы, пахалда Зарама-Зарсы жайлас3ан. Пахалы Затты, домала3, иши Зу7ыс, т6кли 81м кбшли шаЗалан2ан.

Тырна3 гбл (ноготки)- Зурама гбллилер туЗымласына кирету2ын бир жыллы3 ш5п денели 5симлик. Бойы 20-25 см, гбллери той2ын сары, ашы3 сары болып себетше топ гблди пайда етеди. Тырна3гбл ке4 тар3ал2ан гбл болып, ол 81р Зандай топыра3 шараятында 5себереди. Июл айынан баслап су7ы3 т6скенге шекем гбллебереди. Оны4 туЗымлары ири кесилген тырна33а уса2анынан кейин солай атал2ан. ТуЗымлары ерте б181рде, су7ы3 кеткеннен со4 ашы3 топыра33а егиледи. Безе7 81м гблд1стелер исле7 ушын Золланылады.

Тырна3гулди4 ?атаны Орта Жер те4из бойлары. Ту7ыс3а бир 81м еки жыллы3 qt т6р киреди. Олардан ттийкарынан д1рилик тырна3гбл декоратив ретинде егиледи.

Кавказ ромашкасы - Зурама гбллилер туЗымласына кирету2ын Зыс3а тамыр пахаллы к5п жыллы3 5симлик. Бойы

60-70 см. ?атаны Кавказ 81м Иран та7лары. Топ гблди4 диаметри 6-8 см, узун гбл балда2ында жайлас3ан. Себетше шетиндеги гбллер жал2ан тилше, аналы3 гбл а3 ямаса Зыз2ыш ре4де, ортада жайлас3ан гбллер еки жыныслы, най т1ризли, сары. ТуЗымы жала4аш, Зырлы. Ба2шылы3та оны4 декоратив тбрлери егиледи.

Кенед1ри - сбитилмеклер туЗымласына кирету2ын майлы 5симлик. ?атаны Ифиопия. Ол 7атанында пута ямаса киши терек болып 5седи. Бизде бир жыллы3 5симлик пахалы тик 5си7ши, шаЗалан2ан, иши Зу7ыс, сыйпа3, бийиклиги 3 метрге жетеди. Жапыра3лар пахалда избе-из жайлас3ан узун саба3лы. Жапыра3 пластинкасы домала3, 5-11 б5лекке ЗырЗыл2ан Зыз2ыш ре4ли. Ол бир бйли 5симлик аналы2ы, аталы2ы жеке-жеке жайлас3ан. Гбллери майда топ гбл барма3 т1ризли. Топ гблди4 т5менинде аналы3 гбллери, жозарысында аталы3 гбллери жайлас3ан. Аталы3 саба2ы шаЗалан2ан туЗымы обал формада. Мозайкалы ре4ге ийе. ТуЗымы Зан2а той2ан кенеге уса2анлы3тан ол кенед1ри деп ата2ан.

Мазпалгбл - малвалар туЗымласына кирету2ын еки 81м к5п жыллы3 ш5п денели 5симлик. Гбллери ири Зара, Зызыл болады. ?атаны Балкан ярым ата7ы 81м Крит ата7ы. Ол м1дений тбринде 600 жылдан берли егилмекте. Ол уза3 гблле7и менен ажыралады. Гблини4 диаметри 10-15 см п5пек, ярым 81м 1пи7айы гбл, саба2ы Зыс3а. Ол бизде гблзарларда к5п 5сириледи. ТуЗымы б181рде ашы3 жерлерге егиледи. Екинши жылы июн-июл айларында гбллейди. Оны4 81зир к5п сортлары бар.

V -BAP. Mektep oqıwshılarına dekorativ sho`p deneli o`simliklerdin` biomorfologiyalıq o`zgesheliklerin ha`m olardın` a`hmiyetin u`yretiw usılları

Балаларда этирапымыздағы әлем менен соның ишинде өсимликлер дуниясы мене таныстырыў мектепке шекемги дәўирде қәлиплесе баслайды. Биринши класс оқыўшылары мийўе ағашлары, палыз егинлери аўыл хожалық егинлериниң тўрлерин биледи, оларды қандай махсетте қолланылығын биледи. Деген менен **dekorativ sho`p deneli o`simliklerdin`** биологиялық-физиологиялық қәсийетлерин олардың келип шығыўын билмейди. өсимликлер ҳаққында тереңирек муғәллим этирапымыздағи әлемди үйрениў (тәбияттаныў) сабағларында ҳәм ботаника сабақларында берип барыў керек болады. Orta mekteptin` «Botanika» sabaqlig`ında «**dekorativ 5симликлер**» degen tema berilgen.**Botanika sabag`ında «dekorativ 5симликлер» temasin o`tkende Aqiliy Hu`jim, klaster,Venna ha`m Insert diyagrammasi usillarınan paydalanıw.** «**dekorativ 5симликлер**» klasi temasi o`tkende biz aqliy hu`jim,insert Venna diyagrammasi usillarınan paydalanamiz. Bul usildin` Na'tiyjelerin,jetiskenlik yaki kemshiliklerin ekspert qag'azi Menen tekseremiz, bahalaw kriteriyalari menen o'lsheymiz.

Aqiliy hu`jim usılı

Aqiliy hu`jim(breynstroming-aqillar twzoni)-a`meliy yaki ilimiy mashqalalar sheshiw ideyasın birgelekte ju`zege keltiriw. Qatnasshilar aqiliy hu`jim waqtında quramalı mashqalani Sheshiwge ha`reket qiladi: olardı kritiklawg`a jol qoymay onı Sheshiwdin` ko`birek shaxsiy ideyaların ju`zege keltiredi,son`ınan Ko`birek jetisken ideyalardı ajiratadı,olardı da`lillew yaki qaytariw Imkaniyatların bahalaydı. „Aqiliy hujim” qag`iydalari: Alg`a su`rilgen ideyalar bahalanbaydı ha`m kritikalanbaydı, is Sipatina emes, sanına qaratıladı,idiyalar qansha ko`p bolsa, sonsha Jaqsi; Talap etilgen ideyalardı mu`mkin bolg`ansha ken`eytiriwge ha`m

Rawajlandiriw`a ha`reket qilinadı; Mashqala sheshiminen uzaq ideyalar ha`m qollap-quwatlanadı;

Barlıq ideyalar yaki olardıń tiykarg`i man`izi esapqa aliw joli menen jazip alinadı; ,hu`jim`di o`tkiziw waqti aniqlanadı ha`m og`an a`mel qiliw sha`rt beriletug`in sorawlarg`a qisqasha(tiykarlanbag`an) juwaplar beriw ko`zde tutiliwi kerek.

Klaster usili.

(Klaster-tutam, baylam)-mag`liumat kartasın du`ziw joli barlıq sistemanın` Mazmunin oraylastiriw ha`m aniqlaw ushin qandayda bir tiykarg`i faktor A`tirapında ideyalardı jiynaw.

Bilimlerdi aktivlestiriwdi tezlestiredi, pikirlew protsessine tema

Boyınsha jan`a o`z ara baylanisqan ko`z aldına keltiriledi ashıq

Ja`mlewge ja`rdem beredi.

Klasterdi du`ziw qag`iydasi menen tanısadı.Doskag`a yamasa flipchart

Ortasına tiykarg`i so`z yaki 1-2 so`zden ibarat bolg`an tema jaziladı.

Birikpe boyınsha tiykarg`i so`z benen onın` qasında tema menen baylanisli so`z ha`m usinıslar kishi aylanalar „joldaslar” jazip qosiladı.

Olardı,„tiykarg`i” so`z benen siziqlar ja`rdeminde birlestiriledi.Bul`joldaslar,, „kishi joldaslar” bolıwi mu`mkin. Jaziw ajratılğ`an waqıt.

Dodalaw ushin klasterlar menen almasadi.

Klaster du'ziw qag'iydasi.

1. Aqilin'izg'a ne kelse, barlig'in jazin'. Ideyalarin'izdi sipatin oylaman' tek G'ana olardi jazin'.

2. Xatti toqtatug'in jaziw qa'telerine ha'm basqa faktorlarg'a itibar bermen'.

3. Ajratilg'an waqit tamam bolg'an sha jaziwdi toqtatpan'. Egerde Aqilin'izg'a ideyalar keliwi birden toqtasa, ol jag'dayda qashan jan'a

Venn diagrammasi.

Venn diagrammasi 2 ha'm 3 ta'replerdi uliwmalik ta'replerdi salistiriw Yaki qarama-qarsi qoyiw ushin qollanadi. Sistemali pikirlew, salistiriw, Analiz qiliw ko'nlikpelerin rawajlandiriw.

Diagramma Venna du'ziw qag'iydasi menen tanisadi. Ayirim kishi toparlarda diagramma Vennani du'zedi kelispeytyg'in jerlerdi jupliqlarg'a Birlesedi, o'zlerinin' diagrammalarin salistiradi ha'm toltiradi.

Aylanalardin' kesilishwi jerinde, eki/u'sh aylanalar ushin uliwma bolg'an Diagramma du'ziledi.

Venn diagrammasi.

O'zlestirivlerin bahalaw o'lshemleri(ball)

Topar	Topar aktivligi	Venna diagrammasinin' Orinlawi	Sorawlarg'a juwap beriwi	Ballar summasi	baha
Ball	(0,6)	(0,7)	(0,6)	1,9	
1					
2					
3					

''Insert,, tablitsasi

Grafik sho'lkemlestirivshinin' tu'ri a'hmiiyeti ha'm qa'siyetleri.

Insert tablitsasi

O'z betinshe oqiw waqtinda bakteriyalar jo'ninde alg'an mag'liwmatlardi,

Esitkenlerin sistemalastiriwdi ta'miynleydi; aling'an mag'liwmatti tastiylaw, aniqlaw shetke shig'iw, mikroskopta gu'zetiw. A'weli o'zlestirgen mag'liwmatlardi uliwmalastiriw.

Oqiw aktivligin sho'lkemlestiriwdin' protsessli du'zilmesi.

Insert tablitsasin toltiriw qag'iydasi menen tanisadi. Ha'r kim o'zleri toltiradi.

Oqiw protsessinde aling'an mag'liwmatlardi bo'lek halda o'zleri sistemalastiradi-tabletsa xanalarina, kiritedi Tema mazmunina belgilengen to'mendegi belgilerge muwapiq;

„V”-men bilgen mag'liwmatlarg'a mas;

„-”-men bilgen mag'liwmatlarg'a qarsi;

„+”-men ushin jan'a mag'liwmat;

„?”-men ushin tu'siniksiz yamasa mag'liwmatti aniqlaw, toltiriw talap etiledi.

Бизде 5сирилип атыр2ан турмысымызда 3олланылып киятыр2ан 5симликлерди4 к5пшилиги бас3а жа3лардан алып келип бизи4 шараятымыз2а бийимлестирилген 5симликлер есапланады. !йемнен жаса7 шараяты бизи4 шараят3а жа3ын бол2ан жа2дайда 5скен 5симликлер жа4а ы3лым шараятына (бизге) алып келип 5сирилсе. Олар тез 8еш 3андай 3ыйыншылы3сыз бейимлескен. Ал айырымлары уза3 да7ам еткен маша3атлы мийнетти талап етти. Бир 3анша 5симликлер 5зини4 атажуртында (7атанында) к5п жыллы3 бийик пута болып 5ссе, жа4а шараятта бир жыллы3 5симликке айланады.

Бизде 5сирилип киятыр2ан азы3 а73ат 5симликлери м1кке-ж67ери, салы, картофел, соя, помидор, баклажан, 8.т.б. келгинди 5симликлер. Олар уза3 да7ам еткен ата-бабаларымызды4 маша3атлы мийнетлери н1тийжесинде бизде интродукциялан2ан 81м акклиматизациялан2ан.

Жер шарында 500 000 2а жа3ын 5симликлер 5сип солардан 23000 2а жа3ын т6бри адамлар т1репинен 3олланылып

келинбекте. А7ыл хожалы2ында 1500 т6р м1дений 5симликлер 5сириледи. Оларды4 к5п2ана пайдалы сортлар шы2арыл2ан. Озы7шылар2а бийдайды4 жер шары бойынша 4000 нан арты3, жбзимни4 2000 нан арты3, картошканы4 2000 нан арты3, лаланы4 2,5 мы4нан арты3, шабдалды4 5000 нан арты3, карустаны4 600 ге жазын, алманы4 2000 2а жазын, атиргблди4 10000 нан арты3, пахтаны4 9000 2а жазын сортлары ьбар екенлигин т6синдири7 керек.

Озы7шылар2а ай2аба2арды4 7атаны Ар3а Америка екенлигин оны4 1500 – жыллары Европа2а алып келгенлигин, оны4 тийкар2ы майлы 5симлик ретинде 81зир биздеде ке4 тар3ал2анын айтып 5ти7 керек.

Бизде 81р к6ни Золланылату2ын картошканы4 %збекстан2а ХЫХ 1сирди4 екинши ярымында келтирилгенин, оны4 7атаны Т6слик Америка екенлигин, оны4 азы3-а73ат 18имийетини4 бас3а техникалы3 18имийетке ийе екенлигин озы7шылар2а т6синдири7 керек. Бизи4 м1млекетимизде блкен 18имийетке ийе бол2ан ба8алы 5симлик пахта (2а7аша) ны4 келип шы33аны 7атаны Т6слик Мексика 81м Орайлы3 Америка, Т6слик Америка, *индстан, Африка 81м Орайлы3 Азия есапланады. @а7аша 7атанында к5п жыллы3 пута ямаса киши дара3. Ол биринши м1рте Мысырда м1денийлестирилген, оннан со4 бас3а м1млекетлерге тар3алды.

Талшы3 б6ртигин техникалы3 5симлик канорты4 7атаны *индистан 81м Т6слик Африка екенлигин Республикамыз2а 1927-жылдан баслап интродукцияланып 81м акклиматизацияланып киятыр2анын озы7шылар2а т6синдири7 керек.

Биздеги к5клемзарластыры7да Золланылату2ын дара3, пута, ш5п денели 5симликлер, Зана 5симликлерини4 81ммеси бизи4 ы3лым2а интродукциялан2ан.

O`MIR QA`WIPSIZLIGI

O'zbekstan Respublikasi Joqari ha'm orta arnawli bilim minisitrliqi, puqaralıq qorg'anıwdın' baslıg'ı A.Parpietın' 28.10.2008 j. №318 sanlı buyrıg'ı ha'm universitet İlimiy Ken'esi (12.11.2008 j, №2 is qag'azı) qararı tiykarında tayarlang'an universitet rektoratı buyrıg'ına (13.11.2008 j. №120 D/1, §4) tiykarlanıp «O'mir qa'wipsizligi» pa'nin barlıq ta'lim bag'darları boyınsha talabalarg'a oqıw protsessinde u'yretiw ushın, magistr dissertatsiyasın ha'm bakalavr qa'nigelik pitkeriw jumısın orınlawda pa'nnin' huqıqıy tiykarları kirgizildi.

“Ja'miyette puxaralardıń huqıqları ha'm erkinliklerin qorg'aw ta'miyinlengende ol haqıqıy, huqıqıy puxaralıq ja'miyet boladı. Ha'r bir adam o'z huqıqların anıq biliwi olardan paydalana alıwı, o'z huqıqı ha'm erkinliklerin qorg'ay alıwı lazım. Bunın' ushın da'slep ma'mleketimiz xalqının' huqıqıy ma'deniyatın asırıw za'ru'r” (Karimov. O'zbekstan XXI a'sirge umtilmaqta, 31-b).

XX a'sirdin' 60–jıllarınan baslap is ju'rgizip kelgen puxaralıq qorg'anıw sistemasının' tiykarıg'ı wazıypası tınıshlıq da'wirinde ha'm urıs jag'dayında ma'mleket xalqın jalpı qırğ'ın quralları ha'm basqa xu'jim qurallarınan qorg'aw, urıs jag'dayında xalıq xojalıg'ı obektlerinin' turaqlı islewin ta'miyinlew ha'mde apatshılıq oshaqlarında qutqarıw ha'm tiklew jumısların o'z waqtında na'tiyjeli a'melge asırıwdan ibarat edi.

Biraq xalıq o'mirine tek jalpı qırğ'ın quralları emes, ba'lkim basqa qa'wip–qa'terlerde qa'wip salmaqta, olardı na'zerden shette qaldırıw hasla mu'mkin emes.

Bular ta'biyy, texnogen ha'm ekologiyalıq qa'siyetli ayrıqsha jag'daylar bolıp tabıladı.

90–jıllarg'a kelip yadro urısı qa'wipi kemeyip, biologiyalıq qurallardan paydalanıw sheklep qoyıldı, jan'a – zamanago'y qural tu'rleri oylap tabıldı, olar adamlar ushın qa'wipli bolmay, ba'lki ekonomikalıq obektlerdi isten shıg'arıwg'a qaratılğ'an edi. Bulardıń barlıg'ı puqaralıq qorg'anıw sisteması ornında jan'a bir sistema du'ziliw kerekligin da'llilep berdi.

Puqaralıq qorg'anıw ornın iyelewi mu'mkin bolg'an iri ko'lemdegi ayrıqsha jag'daylarga a'welden tayarlıqtı ta'miyinlewshi jan'a arnawlı ma'mleket sisteması iyelewi, ol tınıshlıq ha'mde urıs da'wirinde xalıqtı ha'm aymaqlardı ayrıqsha jag'daylardan qorg'awı lazım edi. Bul sistema xalıqtı ayrıqsha jag'daylardan qorg'aw ha'm qutqarıw jumısların o'tkerip qoymay, basqa a'hmiyetli ilajlardı: ta'biyy apatlardan qa'wipli aymaqlar kartaların du'ziw, seysmikalıq bekkem bina ha'm imaratlardı qurıw, qısqa, orta ha'm uzaq mu'ddetli boljaw jumısların sho'lkemlestiriwi ha'm xalıq tayarlıg'ın a'melge asırıwı lazım edi.

Usı orında ja'ne bir ma'seleni aydınlastırıp alıwg'a tuwra keledi. Ayrıqsha jag'day degen ne, onnan xalıqtı ha'm aymaqlardı qorg'aw degende neni na'zerde tutıwımız kerek?

Ayrıqsha jag'day – adamlar qurban bolıwı, olardıń den sawlıg'ı yaqi qorshag'an ortalıqqa zıyan tiyiwi, materiallıq shıg'ınlar keltirip shıg'ılıwı ha'mde adamlardıń turmıs sharayatının' izden shıg'ıwına alıp keliwi mu'mkin bolg'an yaqi alıp kelgen avariya, apatshılıq, qa'wipli ta'biyg'iy ha'diyse yaqi basqa ta'biyy apatshılıq na'tiyjesinde belgili bir aymaqta ju'zege kelgen jag'day.

Xalıqtı ha'm aymaqlardı ayrıqsha jag'daylardan qorg'aw – ayrıqsha jag'daylardıń aldın alıw ha'm olardı saplastırıw ilajları, usılları, qurallar sisteması, ha'reketler birlesigi.

Ayrıqsha jag'daylardıń aldın alıw – aldın ala o'tkerilip, ayrıqsha jag'daylar ju'z beriwi qa'wipin mu'mkinshiligi bolg'ansha kemeytiwge, bunday jag'daylar ju'z bergen ta'g'dirde bolsa adamlar den sawlıg'ın saqlaw, qorshag'an

ta'biyiy ortalıqqa tiyetug'in ziyan ha'm materiallıq shıg'ınlar mug'darın kemeytiwge qaratılǵ'an ilajlar kompleksi.

Ayrıqsha jag'daylardı saplastırıw – ayrıqsha jag'daylar ju'z bergende o'tkerilip, adamlar o'miri ha'm den sawlıǵ'in saqlaw, qorshag'an ta'biyiy ortalıqqa tiyetug'in ziyan ha'm materiallıq shıg'ınlar mug'darın kemeytiwge, sonday – aq ayrıqsha jag'daylar ju'z bergen zonalardı shen'berge alıp, qa'wipli faktorlar ta'sirin toqtatıwǵ'a qaratılǵ'an avariya – qutqarıw jumısları ha'm basqa keshiktirip bolmaytug'in basqa jumıslar kompleksi.

Xalıqtı ha'm ayaqlardı ayrıqsha jag'daylardan qorg'aw tarawında qoyılǵ'an en' tiykarg'ı jumıslardıń biri–da'slep Qorg'anıw ministrliǵı qasında puqaralıq qorg'anıw ha'm ayrıqsha jag'daylar basqarmasının', son' usı basqarma tiykarında **O'zbekstan Respublikası Prezidentinin' 1996 jil 4 marttag'ı PF–1378 Buyrıǵ'ı** menen Ayrıqsha jag'daylar ministrliǵının' du'ziliwi boldı.

Ministrlik is ju'rgize baslag'annan son' xalıqtı ha'm ayaqlardı ayrıqsha jag'daylardan qorg'aw tarawının' huqıqiy tiykarın du'ziwshi bir qatar nızam ha'm qararlar qabil etildi.

O'zbekstan Respublikası nızamları:

Xalıqtı ha'm ayaqlardı ta'biyiy ha'm texnogen qa'siyetli ayrıqsha jag'daylardan qorg'aw haqqında (1999 jil 20 avgust) – 5 bo'lim ha'm 27 statyadan ibarat. Nızam xalıqtı ha'm ayaqlardı ta'biyiy ha'm texnogen qa'siyetli ayrıqsha jag'daylardan qorg'aw tarawındag'ı sotsial mu'na'sibetlerdi ta'rtipke saladı ha'm ayrıqsha jag'daylar ju'z beriwi ha'm rawajlanıwının' aldın alıw, ayrıqsha jag'daylar keltiretug'in shıg'ınlardı azaytıw ha'm ayrıqsha jag'daylardı saplastırıwdı maqset etip qoyadı.

Puxaralıq qorg'anıw haqqında (2000 jil 26 may) – 4 bo'lim ha'm 23 statyadan ibarat. Usı nızam puxaralıq qorg'anıw tarawındag'ı tiykarg'ı wazıypalardı, olardı a'melge asırıwdın' huqıqiy tiykarların, ma'mleket organlarının', birlespe ha'm sho'lkemlerdin' wa'killiklerin, O'zbekstan Respublikası puxaralarının' huqıqları ha'm ma'jbu'riyatların, sonday – aq puxaralıq qorg'anıw ku'shleri ha'm quralların belgileydi.

Adamnin' immunitet jetispewshiligi virusi menen keselleniwinin' aldın alıw haqqında (1999 jil 19 avgust) – 13 statya. Nızamda AİJS keselliginin' aldın alıw tarawındag'ı ma'mleketlik ta'miyinlew, keselliktin' aldın alıw boyınsha jumislardı qarjı menen ta'miyinlew, puxaralardıń ha'm ma'jbu'riyatlarına tiyisli ma'seleler ko'rsetilgen.

Gidrotexnika inshaatlarının' qa'wipsizligi haqqında (1999 jil 20 avgust) – 15 statya. Usı nızamnın' maqseti gidrotexnika inshaatların joybarlastırıw, qurıw, paydalanıwg'a tapsırıw, olardan paydalanıw, olardı rekonstruktsiya qılıw, tiklew, konservatsiyalaw ha'm tamamlawda qa'wipsizlikti ta'miyinlew boyınsha iskerligin a'melge asırıwda ju'zege keletug'ın mina'sibetlerdi ta'rtipke salıw bolıp tabıladı.

Awıl xojalıq o'simliklerin zıyankesler, kesellikler ha'm jabayı ot - sho'plerden qorg'aw haqqında (2000 jil 31 avgust) – 28 statya. Usı nızamnın' maqseti awıl xojalıq o'simliklerin zıyankesler, kesellikler ha'm jabayı ot - sho'plerden qorg'awdı ta'miyinlew, o'simliklerdi qorg'aw qurallarının' adam den sawlıg'ına, qorshag'an ta'biyiy ortalıqqa zıyanlı ta'sirinin' aldın alıw menen baylanıslı qatnaslardı ta'rtipke salıwdan ibarat.

Radiatsiyalıq qa'wipsizlik haqqında (2000 jil 31 avgust) – 5 bo'lim ha'm 28 statyadan ibarat. Nızamnın' maqseti radiatsiyalıq qa'wipsizlikti, puxaralar o'miri, den sawlıg'ı ha'm mal – mu'liki, sonday – aq, qorshag'an ortalıqtı ionlastırıwshı nurlanıwdın' zıyanlı ta'sirinen qorg'awdı ta'miyinlew menen baylanıslı qatnaslardı ta'rtipke salıwdan ibarat.

Terrorizmge qarsı gu'res haqqında (2000 jil 15 dekabr) – 6 bo'lim ha'm 31 statyadan ibarat. Usı nızamnın' maqseti terrorizmge qarsı gu'res tarawındag'ı qatnaslardı ta'rtipke salıwdan ibarat. Nızamnın' tiykarg'ı wazıypaları shaxs, ja'miyet ha'm ma'mlekettin' suverenitetin ha'm aymaqlıq pu'tinligin qorg'aw puxaralar tınıshlıg'ı ha'm milliy tatıwlıqtı saqlawdan ibarat.

Qa'wipli islep shıg'arıw obektlerinin' sanaat qa'wipsizligi haqqında (2006 jil 28 sentyabr) – 23 statya. Nızamnın' maqseti qa'wipli islep shıg'arıw obektlerinin' sanaat qa'wipsizligi tarawındag'ı qatnaslardı ta'rtipke salıwdan ibarat.

O'zbekstan Respublikasi Prezidentinin' qarari:

Tasqinlar, sel ag'irlari, qar ko'shiw ha'm jer ko'shkisi ha'diyseleri menen baylanisli ayriqsha jag'daylardan' aldın alıw ha'm olardıń aqıbetlerin toqtatıw barısındag'ı – ilajlar haqqında (2007 jil 19 fevral, PQ – 585 – sanlı). Tasqinlar, sel ag'irlari, qar ko'shiw ha'm jer ko'shki ha'diyseleri menen baylanisli jumislardı o'z waqtında ha'm na'tiyjeli sho'lkemlestiriw, sonday-aq olardıń aqıbetlerin tezlik penen toqtatıw maqsetinde qabil etilgen.

O'zbekstan Respublikasi Ministrler Kabinetinin' qararlari:

O'zbekstan Respublikasi Ayriqsha jag'daylar ministrliginin' jumisin sho'lkemlestiriw ma'seleleri haqqında (1996 jil 11 aprel, 143 – sanlı). Qararg'a «O'zbekstan Respublikasi Ayriqsha jag'daylar haqqında»g'ı Nızam qosımsha etilgen. Ayriqsha jag'daylar ministrliginin' tiykarg'ı wazıypaları, huqıqları keltirilgen.

O'zbekstan Respublikasi Ayriqsha jag'daylarda olardıń aldın alıw ha'm ha'reket etiw ma'mleketlik sisteması haqqında (1997 jil 23 dekabr, 558 - sanlı). Qarar menen O'zbekstan Respublikasi Ayriqsha jag'daylarda olardıń aldın alıw ha'm ha'reket etiw ma'mleketlik sisteması (AJMS) haqqındag'ı Nızam ha'm onıń du'zilisi tastıyqlang'an, ministrlik ha'm idaralardıń xalıq ha'm ayaqlardı ayriqsha jag'daylardan qorg'aw boyınsha funktsiyaları keltirilgen.

O'zbekstan Respublikasi xalqın ayriqsha jag'daylardan qorg'awg'a tayarlaw ta'rtibi haqqında (1998 jil 7 oktyabr 427 – sanlı). Qarar ma'mleket xalqın ha'm ayaqların ta'biyiy ha'm texnogen qa'siyetli ayriqsha jag'daylardan qorg'aw sistemasın rawajlandırıw maqsetinde qabil etilgen. Qararg'a qosımsha keltirilgen «Xalıqtı ayriqsha jag'daylardan qorg'aw tarawında tayarlaw ta'rtibi haqqında»g'ı Nızam O'zbekstan Respublikasi xalqın ayriqsha jag'daylardan qorg'aw tarawında, sonday – aq ayriqsha jag'daylarda ha'reket etiwge tayarlıqtan o'tip atırg'an xalıq toparların tayarlawdıń tiykarg'ı wazıypaların, tu'rleri ha'm usılların belgileydi.

Ta'biyiy, texnogen ha'm ekologiyaliq qa'siyetli ayriqsha jag'daylardin' sapatlamasi haqqida (1998 jil 27 oktyabr, 455 – sanli). Qarar menen tastiyqlang'an sapatlamag'a muwapiq ayriqsha jag'daylar ju'zege keliw sebeplerine ko're texnogen, ta'biyiy ha'm ekologiyaliq qa'siyetli, usi jag'daylarda ziyani kergen adamlar sanina, materialliq ziyani mug'darina ha'm ko'lemlerine qarap lokal, jergilikli, respublika ha'm transshegarali tu'rlerge bo'linedi.

O'zbekstan Respublikasida adamlar ha'm haywanlardin' qutiriw keselligine qarsi gu'resti ku'sheytiv ilajlari haqqida (1996 jil 18 yanvar, 32 – sanli). Adamlar ha'm haywanlardin' qutiriw keselligine qarsi gu'res ilajlarinin' na'tiyjeligin asiriw, sonday – aq xaliq jasaw orinlarinda iyt, pishiq ha'm basqa u'y haywanlari ta'rtipke saliw maqsetinde qabil etilgen.

G'alaba xaliqliq ilajlardi o'tkeriw qag'iydalarin' tastiyqlaw haqqida (2003 jil 13 yanvar, 15 – sanli). O'zbekstan Respublikasi aymag'inda g'alaba xaliqliq ilajlar o'tkeriliwi waqtinda ja'ma'a't qa'wipsizligin ta'miyinlew ha'm ta'rtibin qorg'aw maqsetinde qabil etilgen.

Ayriqsha jag'daylardi boljaw ha'm aldini aliw Ma'mleket da'stu'rin tastiyqlaw haqqida (2007 jil 3 aprel, 71 – sanli). Ayriqsha jag'daylardin' aldini aliw ha'm aqibetlerin saplastiriw tarawinda alip barilip atirg'an jumislar o'nimlilikin asiriw maqsetinde qabil etilgen.

Joqarida ko'rsetilgen huqiqiy hu'jjetler tiykarinda oqiw protsessinde talabalarg'a "O'mir qa'wipsizligi" pa'ninin' barliq bag'darlari boyinsha ken' ma'niste tu'sinikler berildi.

Жу7ма3 .

1) Белгили территорияда бурын м1дений ямаса жабайы 8алында ушырама2ан 5симлик т6рини4 сол айма33а енгизили7и, сол теретория2а алып келип 5сирили7и интродукция деп аталады.

2) %симликлерди4 к5ширилип егилип атыр2ан экологиялы3 жа2дайы бурын2ы жасап атыр2ан орталы2ына жазын болса, онда интродукцияланып атыр2ан 5симликти4 таза орталы33а бийимлесип кети7и жбд1 тез болады.

3) Целекциялы3 сортлар бир т6рге ямаса бир биологиялы3 т6пке тийисли особлардан дбзилген болып, оларды4 генотип т1бияты бир 3ыйлы болады. Интродукцияланып атыр2ан 5симликлерди4 Зунлылы2ы, бириншиден оны4 збр11тлилигинде, екиншиден оны4 климат шараят3а бийимлеси7шенлигинде.

4) Климатлы3 аналоглар бол2ан тереторияда 5симликлерди4 бир районнан екинши район2а келтирили7и, ол шараят3а бийимлеси7и жбд1 же4ил болады.

5) Республикамыз айма2ында 11 ту3ымлас3а 21 ту7ыс3а тийисли 29 т6р 5симлик декоратив ретинде qollanilmaqta. Бул 5симликлерди4 9 т6ри бир жыллы3, бир 5симлик еки жыллы3 81м qo 5симлик ш5п денели 5симликлерден есапланады.

6) Бизге декоратив ретинде интродукцияланып атыр2ан 5симликлерди4 к5пшилик б5леги Зурамалы гбллер ту3ымласы 71киллери (17,2 %) Зурап, Зал2анларыны4 лалагбллер (10,3 %), ийт жбзимлер (8,6 %), собы3лылар (6,9 %), атиргбллер (6,9 %), ту3ымласлары Зурайды.

7) Botanika sabag'inda «dekorativ 5симликлер» temasin o'tkende
Aqiliy
Hu'jim, klaster, Venna ha'm Insert diyagrammasi usillaridan
paydalaniladi.

Пайдаланылган адабиятлар.

1. Karimov И. А. «Joqari ma'nauiyat jen' ilmes ku'sh» Т. «Ma'naviyat» 2008 j. 173 bet.
2. Karimov И. А. Uzbekiston XXI asr busagasida xavfsizlikka taxdid, barkarorlik shartlari va tarakkiet kafolatlari Toshkent «Uzbekiston» 1997, 326 bet
3. Karimov И. А. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda Toshkent «O'zbekiston» 2000 y. 351 bet
4. Мирзиев Ш. Н. «Фармацевтика тармағын жедел раўажландырыў бойынша қосымша илажлар ҳаққында» Ўзбекистан Республикасы Президентиниң Қарары. Ташкент қаласы 2018-жыл 14-феврал «Еркин Қарақалпақстан» 17-февраль 2018-жыл.
5. Avundjyan E.S. Metabolizm nekotinovix alkaloidov v rasteniyax «Usp.sovr.biologii» 1967 t.63, vip.2 s232.
6. Ёбдирахманов А. А. Ростения далнего востока интродукционние ботаническим садом. А*Уз ССР. Ташкент, Изд-во фАН Ан Уз ССР 1966
7. Бондаренко. О. Н. Определител выйщых растений Каракалпаки. Ташкент Ухд-во «ан» АН Уз ССР 1964
8. Головкин Б.Н. А.А. Китаева. Е.П. Немченко Декоративние растения СССР.М. 1986.
9. Гурский А. Б. Основные интродукций древесний растений в СССР Ме Узд-во АН СССР 1957. Декоративние многолетники. Краткие итоги интродукции в главном ботаническом сади Ан. СССР. М Узд-во «Наука» АН СССР 1960.

10. Деревя и кустарники краткие итоги интродукции в главном ботаническом саду М. Уз-во АН СССР 1959
11. Ережепов. С. Е. Флора Каракалпакский, у хозяйственного характеристика использование и охрана Узд-во «Фан» УзССР, Ташкен 1970
12. Давленбаев К. Виота восточная в книге Растительный у животный мир Каракалпакский Нукус 1970.
13. Заливский. И.Л. Лилии Л 1959.
14. Зоргивиц. А. Гладиолуси Рига 1969.
15. Кавулов С. Поведение видов клена интродукциоланых в ботаническом саду г.Нукуса в кн итоги интродукции растений в Каракалпакском ботаническом саду. Ташкент 1970.
16. Кравченко. Л. К. Культура сирени в Узбекистане Изд-во «Узбекистан» Ташкент 1970.
17. Кляткин. Л. К. Цвети Узбекистана. Ташкент 1979.
18. Кудрявцева. Б. М. Тюльпани. Минск 1980.
19. Мазуренко. М. Т. Хохряков А.П. Структура моргогенез кустарников Изд-во «Наука» М 1977.
20. Несауле. Б. П. Орехов. В. П. Лилии Рига 1973.
21. Интродукция и Акклиматизация растений Тр. Бин АН СССР С 1956 по настоящие время М-Л.
22. Озолин. Й. П. Первые результат работи по селекции тополя в Узбекистане Гр-да Среди Азия НИИАХ Ташкент 1958
23. Утенов. Т. Интродукцирование Нукусим ботаническом садум види роза цемухи (Радиз М. Л) в кн итоги интродукции растений в Каракалпакском Ботаническом саду. Ташкент 1970.
24. Сагитов С. И. Дентрологичекие районе Каракалпакстана в кн итоги интродукции растений в Каракалпакском саду Ташкент 1970.
25. Саков С. Г. Риекста. Д. А. Рози, Рига 1973.
26. Сулайманов ,Е,Д, Кабулов Х. Мухимов. Шахаримизнинг яшил колконлари Ташкент «фан» 1982.

27. Тамберг. Т. Г. И др. «Гладиолус» Л. 1978.
28. Шербаев Б. Флора и растительность Каракалпакский. Нукус. «Каракалпакстан» 1988.
29. Шиповская. Е. Н. и др. Лилии М 1972.
30. Шиликов Г. Н. Интродукция растений м. Селхозгиз 1936.
31. Халматов Х. Х. Декоративная лекарственная растения Узбекистана. Ташкент. 1964.
32. Русанов. Ф. Н. Опыт 15 лет интродукции икотов 1 условиях Ташкента, Гр-ди Ботанического сада, Вип 1 Ташкент Изд – во АНУз ССР 1969.
33. Русанов. Ф. Н. Итоги интродукции травянистых растений в условиях Ташкента. Труд ботанического сада. АНУзССР Вип 2 Ташкента Изд-во АНУзССР 1951.